УДК 347.9
DOI: 10.15587/2523-4153.2024.310273

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

О. Р. Балацька

The article is dedicated to the study of the elements of the formation and development of the judicial branch of power in specific historical periods in the context of outlining the principle of access to justice, particularly from the establishment of early states to modern times. In light of this, the article draws attention to the manifestations and signs of ensuring citizens' right of access to court from the perspective of studying the general historical progress of the judiciary. The analysis allowed the author to identify four main stages in the formation of the principle of access to justice in the world history of state and law: ancient, new, modern, and globalization. At the same time, the author emphasizes the different degrees of development and characteristic features of specific historical stages of the evolution of access to court and justice. It is established that already at the stage of formation and development of the ancient type of state and law (both Eastern and Western typologies), the formation of territoriality as one of the key components of the principle of access to justice began. Initially, judicial functions within the competence of the bodies and officials of the ancient states were combined with administrative and executive functions. The period of modern times is associated with the formulation of the political and legal idea of the separation of powers with the identification of an independent judiciary and the concept of due process, which is based on the modern notion of the ideal model of the organization and functioning of the judiciary in a democratic society. The rapid development and evolution of access to justice occurred in the modern stage, including the Florentine project of M. Cappelletti's "access to justice movement," which included a set of measures, aimed at ensuring real access to justice. The article concludes that the modern concept of access to court and justice involves its comprehension through empirical and pluralistic (multifaceted) approaches, taking into account not only obstacles and barriers to access to court and justice but also analytical data on the real state of affairs in the field of justice, considering various aspects of access to justice in the modern world
Keywords: *access to court, justice, right to appeal to court, judicial decision, judicial proceedings*

How to cite:
Balatska, O. (2024). The formation and development of concepts of access to court: a historical and legal context. ScienceRise: Juridical Science, 3 (29), 4–12. http://doi.org/10.15587/2523-4153.2024.310273

© The Author(s) 2024
This is an open access article under the Creative Commons CC BY license hydrate

1. Вступ

Питання доступності правосуддя становили інтерес для науки зі стародавніх часів. Адже вже в роботах давньогрецьких філософів зустрічаються окремі розробки питань судоустрою та судочинства як елементів доктрини доступу до правосуддя. Відмінний ступінь розвитку суспільства, права і держави взаємопов'язані з еволюціонування судочинства, розвитком правосуддя та доступу до суду, що передбачало в першу та не останню чергу можливості людини звертатися до суду за захистом і поновленням своїх прав. Серед іншого чи не найвагомішим аспектом організації судоустрою та здійснення судочинства є забезпечення права людини на звернення до суду з дотриманням усіх гарантій та прав, що в цілому забезпечувало б право на справедливий судовий розгляд. Питання сутності та змісту доступу до суду і правосуддя, співвідношення з іншими суміжними поняттями були предметом зацікавленості як представників загальної теорії держави і права, так і дослідників окремих галузей права, таких як конституційне право, судоустрій та судочинство, цивільний процес, кримінальний процес, адміністративне судочинство, міжнародне право.

2. Літературний огляд

Серед сучасних українських науковців варто виділити ряд вчених, які досліджували ті чи інші аспекти доступу до правосуддя. Так, Д. Андрусенко розкрив теоретичні та практичні аспек-

ти становлення та розвитку принципу доступності правосуддя протягом різних конкретно-історичних періодів еволюції держави і права [1]. Ґрунтовні дослідження конституційних та теоретико-правових питань доступу до правосуддя, історико-правових аспектів становлення та розвитку принципу доступності правосуддя були предметом досліджень таких науковців: В. Бігун [2], М. Булкат [3], В. Бурий [4], В. Городовенко [5], І. Зубачова [6], В. Капустинський [7], І. Коваль [8], О. Козакевич [9], В. Костицький [10], В. Крижанівський [11]. Крізь призму організації судової системи, судоустрою та юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві доступ до правосуддя проаналізував І. Марочкін [12]. Забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах, сучасні бар'єри та альтернативні способи захисту прав людини стали предметом дослідження О. Козакевич [9]. Також заслуговує на увагу дисертаційне дослідження О. Овчаренко, яка розкрила доступність правосуддя як стан організації судочинства [13]. У правовій літературі увагу було приділено проблемам доступу до правосуддя у адміністративному судочинстві, господарському, кримінальному та цивільному провадженні, міжнародному праві, наприклад, у монографічному дослідженні Н. Сакари проаналізовано особливості доступності правосуддя в цивільних справах [14]. Значний внесок у теоретичну розробку проблем доступності правосуддя внесли й іноземні, зокрема європейські та північноамериканські науковці, серед яких слід згадати Б. Гарта та М. Каппеллетті, засновників Флорентійського проєкту "Доступ до правосуддя", який включив комплекс заходів, спрямованих на забезпечення реального доступу до правосуддя. [15, 16]

Однак, попри значну кількість праць загальнотеоретичної та галузевої спрямованості, науково-правової, методичної та довідкової літератури, у наш час в правовій науці відчувається дефіцит сучасних досліджень та комплексних опрацювань окреслених питань.

3. Мета та завдання дослідження

Мета цієї статті полягає у комплексному дослідженні становлення та розвитку судової гілки влади у конкретно-історичні періоди в контексті окреслення принципу доступу до суду та правосуддя, зокрема від етапу становлення ранніх держав до часів сучасності.

Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

1. Визначити, виокремити та дослідити етапи появи та формування наукових уявлень про доступ до суду і правосуддя.

2. Проаналізувати основні чинники, які впливали на формування елементів судочинства та доступності правосуддя, та розкрити характерні особливості конкретно-історичних періодів розвитку концепції доступу до суду і правосуддя.

3. Встановити основні тенденції, динаміку, сучасний стан розвитку, перспективи та виклики доступу до суду і правосуддя в глобальному світовому контексті.

4. Матеріали та методи

Методологічну основу статті становить комплекс філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. Використання методу історико-правового аналізу дало можливість простежити генезис інституту доступу до суду та правосуддя в юридичній теорії, законодавстві, виявити тенденції у цій сфері на різних етапах суспільного розвитку, та на основі цього запропонувати відповідні рекомендації для удосконалення періодизації еволюційного розвитку концепції доступу до правосуддя. Застосування порівняльного методу дозволило порівняти доктринальні концепції щодо формування і значення доступу до правосуддя і суду, його місця загалом у правовій системі, а також щодо його структурних елементів. Для визначення понятійного апарату, що застосовується в дослідженні вжито логіко-семантичний метод. За допомогою методу аналізу розглянуто правові доктрини, теорії та концепції щодо доступу до правосуддя.

5. Результати дослідження та їх обговорення

Етап первинного розвитку доктрини судової влади та окреслення уявлень про суд як важливий суспільний інститут, який має соціальне призначення справедливості було обґрунтовано мислителями доби Античності, зокрема Арістотелем, Полібієм, Платоном, Ціцероном та іншими послідовниками. Більшість українських дослідників історико-правових засад формування судоустрою та становлення правосуддя як окремої функції держави вважають, що виокремлення судової влади з переліку інших видів державної влади, а отже, їх функціонального призначення, відбулось у стародавніх державах, зокрема Стародавній Греції і було одним з основних атрибутів влади. [1, с. 50; 2, с. 29; 3, с. 37; 4, с. 58] Адже у давньогрецьких полісах була розвинена система демократії, де влада перебувала в руках громадян, а не в одних руках монарха чи аристократичної еліти. З огляду на такий устрій, правосуддя мало бути демократизоване та бути засноване на участі громадян у судовому процесі. Громадські судді обиралися з числа громадян на

короткий термін, щоб забезпечити швидке та ефективне правосуддя. Крім того, у давньогрецькому світі існувала досить висока рівність між громадянами, і тому усі мали рівний доступ до судових процедур. Також, відсутність професійної підготовки у громадських суддів забезпечувала, що вони не залежали від інших гілок влади, тому що вони не були професійними суддями, які підпорядковувались владі. Відомості про розвиток цих елементів судочинства та правосуддя підтверджують твори античних авторів, давньогрецькі законодавчі акти, інші античні документи та археологічні розкопки, де знаходяться рештки судових будівель та інші артефакти, пов'язані з судочинством.

Варто зазначити, що в правовій доктрині відсутній єдиний підхід щодо питання моменту виокремлення судової гілки влади інституційно. Д. Андрусенко звертає увагу на те, що вчені розглядали судову владу як один із перших атрибутів влади в додержавний період Стародавнього світу, з огляду на те, що давні абсолютні монархи виконували функції суддів і винесення судових рішень було ключовим проявом державного владарювання. [1, с. 50]. Однак В. Капустинський також зазначав про наявність прибічників альтернативної думки, згідно з якою практичне розмежування функцій між гілками та органами влади відбулося значно пізніше в історичному розвитку. Зокрема, мова йде про підхід до розподілу влади у період Нового часу, тому, якщо логічно спиратися на цю наукову концепцію, дослідження історичного розвитку судової влади та її функцій, варто обмежити періодом Нового часу [7, с. 37].

Питання поділу влади було предметом сучасних авторитетних науковців, зокрема В. Костицького, І. Марочкіна, О. Петришина, О. Скрипнюка, Ю. Тодики, Ю. Шемшученка та ін., у наукових працях яких було переосмислено вчення про правову державу та поділ державної влади, та досліджено еволюцію концепції поділу влади, з визначеними особливостями наукових уявлень характерних відповідному етапу від античності до сьогодення. Також О. Козакевич дійшла висновку, що зважаючи на декілька основних чинників становлення та розвитку судової гілки влади у конкретно-історичні періоди, зокрема й на етапі становлення ранніх держав, варто зазначити, що принцип доступу до правосуддя слід розглядати з раннього додержавного періоду становлення держав, водночас з визнанням характерних рис кожному історичному етапу його розвитку [9].

Адже функція правосуддя все ж здійснювалася у державах Стародавнього світу попри те, що судова влада не була професійною, незалежною та відокремленою від інших гілок влади в сучасному розумінні поділу державної влади. Відтак І. Марочкін виокремлював здійснення правосуддя як один із основних напрямів діяльності держави у той час [12, с. 18]. Наприклад, у згаданому давньогрецькому світі правосуддя здійснювалось громадськими суддями, які обиралися на короткий термін з числа громадян і не мали спеціальної професійної підготовки. Тоді як у Римській імперії функцію судді виконували префекти, які були призначені імператором на основі їхнього досвіду та здібностей та не мали спеціальної судової підготовки.

Процеси розвитку судочинства та становлення влади різних давніх державних утворень мали спільні риси та є добре відомими. Так, дослідники зазначають, що у Стародавній Індії функціонували судові органи, які керувалися правовими нормами, зокрема Законами Ману. Ці правові норми передбачали, що судові функції виконувалися безпосередньо царем. У разі, якщо цар не розглядав справу особисто, він доручав її розгляд вченому брахману разом із трьома суддями, які здійснювали правосуддя від його імені. Тому здебільшого розгляд справ проводили брахмани, а місце їх діяльності називалося судом Брахми. [8, с. 17; 7, с. 40]. М. Булкат звертає увагу на загальновизнаність того, що "судочинство здійснювалося на основі системи норм змішаного (релігійного, морального, звичаєвого та правового) змісту" [3, с. 98]. Високий суд, до складу якого входили вчений брахман і троє суддів, не був автономним від монарха, оскільки створювався за його призначенням із делегуванням відповідних повноважень. Водночас цей орган мав спеціалізований характер щодо виконання функції правосуддя. Його діяльність сприяла підвищенню доступу до правосуддя населенню, оскільки цар фізично не міг особисто вирішити всі судові справи, тому без такої інституції значна частина справ залишалася б нерозглянутою [8, с. 17].

Така тенденція прослідковувалась і в Стародавньому Єгипті, у якому головою державного апарату та судової влади був фараон, тому судова система також не була незалежною від державної влади, форма правління якої – абсолютна монархія. За аналогією з Давньою Індією монарх (фараон) призначав спеціальні органи та особи, які здійснювали правосуддя. У Стародавньому Єгипті до них відносились судові палати, спеціальні судові колегії, а також храмові суди. Позаяк особливістю судочинства в Стародавньому Єгипті було те, що поряд з державними судами судові функції здійснювали храми, а суддя будь-якої судової інстанції вважався жерцем богині Істини [3, с. 97]. Як абсолютний монарх фараон очолював правосуддя, та додатковими рисами судової системи були зокрема: наявність верховного судді, який здійснював перегляд судових рішень, розмежування судових функцій між інституціями на центральному та місцевому рівнях та в залежності від категорій правових справ. Така система судочинства, у свою чергу, значно підвищувала рівень організації фізичної та територіальної доступності правосуддя для населення.

Варто звернути увагу на знаність та подібність цих рис і у Стародавньому Вавилоні, де судові функції тісно поєднувалися з релігійними та управлінськими у зв'язку з передачею частини повноважень для храмових жерців. Водночас, як вказує В. Капустинський, реформи Хаммурапі сформували судову систему у такий спосіб, що кожна община мала власний суд під керівництвом старости, призначеного царем, а у великих містах додатково працювали «царські судді», які вирішували справи, що стосувалися громадян [7, с. 39]. В цих рисах зазначеної системи судоустрою Стародавнього Вавилону, зокрема наявності місцевих судів та централізованих судових органів, вбачається формування принципу територіальності, що є невід'ємним елементом доступності суду для людей.

Отож, дослідники слушно звертають увагу, що судові функції у складі компетенції органів та посадових осіб держав Стародавнього світу поєднувалися з управлінськими функціями адміністративно-розпорядчого характеру та вже на етапі становлення та розвитку стародавнього типу держави і права (як східної, так і західної типології) розпочалося формування територіальності як одного з ключових складових елементів принципу доступності правосуддя [1, с. 51]. Крім того, створення мережі судів на території всієї країни свідчить про те, що доступності правосуддя надавали великого значення в стародавніх країнах. Адже це сприяло забезпеченню справедливості та порядку у суспільстві.

До ознак формування та розвитку принципу доступності правосуддя в епоху Нового часу, зокрема в таких країнах, як Англія, Італія, Нідерланди, Франція, а згодом і Сполучені Штати Америки, науковці відносять тісний взаємозв'язок з утвердженням політико-правової концепції поділу влади, що передбачала виокремлення незалежної судової гілки [1, с. 51]. На початку цього періоду у багатьох країнах Європи діяли суди, які використовували жорстокі методи карного притягнення. Наприклад, в Англії відомі «кровавi суди», під час яких людей піддавали тортурам та іншим жорстоким покаранням. Проте з часом почали з'являтися інші методи розв'язання спорів та конфліктів. У XVII-XVIII століттях розпочали діяти суди засновані на принципах правової держави, які діяли на засадах законності та незалежності судової влади. Так, у Великій Британії з'явилася система кабінетних судів, яка була орієнтована на розв'язання цивільних та кримінальних справ. У Німеччині та Австрії з'явилися системи судів, які базувалися на законі, а не на волі монарха. У Франції в результаті Великої французької революції було створено незалежну судову владу та систему правосуддя, яка була доступна для всіх громадян, незалежно від їх соціального статусу. Важливим кроком у розвитку правосуддя було прийняття Наполеоном кодексу в 1804 році, який став першим єдиним кодексом в історії Франції та встановив принципи рівності перед законом.

На основі аналізу юридичної літератури та міжнародно-правових актів В. Городовенко виділив три доктрини, які сформували концепцію сучасного уявлення про ідеальну модель організації та функціонування судової влади в демократичному суспільстві: англійська доктрина «природної справедливості»; американська конституційна належна правова процедура; універсальні й регіональні міждержавні угоди, які закріплюють право особи на справедливе судочинство і належні засоби правового захисту [5, с. 48]. Однак виокремлення міжнародних та універсальних стандартів у якості третьої правової доктрини можна розглядати критично, оскільки міжнародні договори є частиною джерел права більшості цивілізованих держав світу та є сферою нормативно-правового регулювання доступу до правосуддя.

Відомо, що саме у англійській доктрині «природної справедливості» закладене коріння концепції природного права. Словосполучення «природне правосуддя» походить від римського «Jus Naturale», що означає принципи природного права, справедливості, рівності та доброго сумління. Ці принципи не походять від якоїсь божественної сили, а є результатом потреби суддівського мислення, а також необхідності розвивати норми чесної гри. Загальноприйнято, що вперше положення про права та свободи було зафіксовано у Великій хартії вольностей (Magna Charta Libertatum) 1215 року, яка стала своєрідною конституційною угодою між англійським королем Іоанном Безземельним, привілейованими баронами та представниками церкви. Також цей документ уперше в історії встановив конституційні права і свободи, а також передбачив юридичні механізми їх забезпечення [5, с. 49]

Метою перших хартій європейських країн здебільшого був захист від королівського свавілля, зокрема від незаконного ув'язнення на невизначений строк. Хабеас Корпус Акт, ухвалений у Великій Британії 1679 р. став класичним прикладом юридичного закріплення результатів перемоги в боротьбі з королівським свавіллям. У цьому документі були передбачені прогресивні з точки зору концепції природного права положення щодо можливості затриманих за вчинення злочину осіб оскаржити в апеляційному порядку затримання та ув'язнення. Процедура передбачала перевірку посадовими особами на основі наказу (хабеус корпус) вмотивованості, законності та підставності позбавлення свободи заарештованих, а відтак була інструментом дотримання їх прав та боротьби зі свавіллям. Науковці систематизували елементи англійської доктрини «природної справедливості» наступним чином: право бути заслуханим під час судового розгляду; вимога щодо форми процесу (гласність і змагальність); конституційні гарантії судового захисту порушеного

права особи та права на судове оскарження дій адміністративних органів [5, с. 50]. Положення зазначеної концепції сформували важливі орієнтири сучасної концепції прав і свобод людини на міжнародному та регіональних рівнях.

Винятково важливого змісту набула американська концепція належної правової процедури, що закріплена у положеннях Конституції США 1787 року. Загалом ці положення заклали основи сучасним гарантіям особи в кримінальному провадженні, зокрема обов'язковості обґрунтованого притягнення до кримінально відповідальності (принцип презумпції невинуватості), заборони двічі бути притягненим до відповідальності за один і той самий злочин, право не свідчити проти себе в кримінальній справі (свідоцький імунітет), та дотримання прав людини за належною правовою процедурою (наприклад, права на життя, свободу, власність тощо). В. Городовенко зазначає, що суди штатів і Верховний суд США розвинули концепцію належної правової процедури, зокрема правилами щодо дотримання юрисдикції судів з правових спорів сторін, дотримання своєчасності повідомлення сторін з метою підготовки та подання доказів, право на правову допомогу адвоката, незалежності та неупередженості суду, безпосередності дослідження ним доказів та інших. [5, с. 49–51]

Зазначені приписи належної правової процедури американського права вчені традиційно поділяють на матеріальні та процесуальні. На відміну від процесуальних вимог, що були окреслені попередньо матеріальний аспект полягає у правовому визначенні конституційних вимог до нормативно-правових актів. В основі матеріальної процедури засади верховенства права, законності та пропорційності, що дозволяють оцінювати дії держави на відповідність конституції при втручанні у права людини та обмеженні її прав та попереджають сваволю [5, с. 52].

У XX столітті з прийняттям Загальної декларації прав людини 1948 року було закріплено універсальні міжнародні стандарти належного судочинства. Так, у статті 8 вона вказує, що кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом. Гарантії справедливого правосуддя були розвинені Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод від 1950 року, Міжнародним пактом про громадянські і політичні права 1966 року. Відповідно до положень цих міжнародних договорів кожен має право на справедливий і публічний розгляд її справи компетентним, незалежним та безстороннім судом, створеним відповідно до закону, у разі кримінального обвинувачення чи визначення її прав і обов'язків у цивільних справах. Це право, яке сьогодні відоме як "право на справедливий суд" забезпечується визначеними у статті 14 Пакту інституційними та процесуальними гарантіями, в тому числі: рівності усіх перед судами і трибуналами, публічності, презумпції невинуватості, мінімальними правами при обвинуваченні, права на перегляд вищестоящою інстанцією, право на виправлення судової помилки та компенсацію за незаконність засудження, заборони двічі бути притягненим до відповідальності за один і той же злочин [17].

Як зазначає О. Козакевич забезпечення права на доступ до правосуддя у загальній концепції прав людини тривалий час було пов'язане зі зверненням до суду та розвитком сучасної концепції прав людини [13, с. 20]. Вчені зауважують, що саме у працях Д. Локка "Про громадянське правління", Г. Гроція "Про право війни і миру", Ш. Монтеск'є "Про дух законів" в контексті розробки класичної концепції поділу влади було визначено роль суду та судової влади. Адже названі основоположники теорії поділу влади розглядали призначенням суду попередження тиранії, забезпечення свобод та прав людини, а відтак суд був інструментом попередження сваволі. [9, с. 20; 12, с. 18–19].

У другій половині двадцятого століття спостерігалося значне розширення та розвиток моделей правової допомоги, особливо в великих індустріалізованих демократіях західного світу, які після Другої світової війни впровадили конституційні реформи та утверджували соціальну державу. У 1970-х роках по всьому континенту, з однієї нації в іншу, сталися практичні та інтелектуальні зміни у способах надання юридичної допомоги бідним та нужденним. І приблизно в той же час стало зрозуміло, що середні класи і форми нетрадиційного правового спору також часто позбавлені доступу до правової системи. У 1975 році М. Каппеллетті, Д. Гордлі і Е. Джонсон-молодший опублікували важливе дослідження, яке намагалося документувати та пояснити те, що стало всесвітньо поширеним явищем: прискорений рух, спрямований на те, щоб зробити правову систему доступною для всіх громадян, незалежно від їхнього матеріального становища. Їхнє співробітництво призвело до публікації «На шляху до рівного правосуддя: порівняльне дослідження правової допомоги в сучасних суспільствах» 1975 року («Toward Equal Justice: A Comparative Study of Legal Aid in Modern Societies»), яка тепер вважається важливою віхою в історії порівняльних досліджень правової допомоги. Орієнтуючись на розвиток нових моделей правової допомоги та на зростаючу динаміку теми доступу до правосуддя, М. Каппеллетті з колегами розпочали найзначніше дослідження доступу до правосуддя на сьогоднішній день. Проект "Доступ до правосуддя у Флоренції" (Florence Access-to-Justice-Project) об'єднав велику мультидисциплінарну команду юристів, соціологів, антропологів, економістів і управлінців з близько тридцяти країн. Остаточний результат цього пілотного порівняльного дослідження був узагальнений у п'яти томах під назвою "Доступ до правосуддя" (1978-1981) [15, 16].

Флорентійський проєкт у правовій доктрині йменують як «рух за доступ до правосуддя», який включив комплекс заходів, спрямованих на забезпечення реального доступу до правосуддя. З огляду на їх спрямованість, стрімкий розвиток та еволюцію доступу до правосуддя М. Каппеллетті усі заходи згрупував у наступні «хвилі». Перша хвиля - це усунення соціальних перешкод та поява права на безоплатну юридичну допомогу; друга хвиля - реформування інститутів захисту прав різних груп осіб та закріплення в національному законодавстві права на колективні позови і позови на захист публічного інтересу; третя хвиля - забезпечення доступу не тільки до судових, але й до альтернативних механізмів вирішення спорів, а також спрощення судової системи. [15] В Канаді американський вчений А. Каррі описує цей розвиток як процес, в якому "подальші хвилі змін перейшли від акценту на забезпеченні права на юридичне представництво в першій хвилі до акценту на групових і колективних правах у другій "хвилі". На цьому етапі тестові справи та судові позови в інтересах громадськості почали вирішувати системні проблеми нерівності". У "третій хвилі" спостерігається розвиток ряду альтернатив судовим процесам для вирішення спорів і проблем правосуддя, а також реформи, що спрощують судову систему, що, своєю чергою, сприяє більшій доступності" [18].

Доступ до суду та правосуддя стали центральними елементами у забезпеченні соціальної функції держави, як наголошує Н. Ю. Сакара, доступ до правосуддя неможливо легко визначити, проте за словами зазначених вище основоположників руху «Доступ до правосуддя», існує дві основні цілі правової системи як такої. За її допомогою люди можуть відстояти свої власні права та вирішити суперечки під загальним заступництвом держави. По-перше, система має бути однаково доступною для всіх і, по-друге, це повинно вести до результатів, які є індивідуально і соціально справедливими» [14, с. 9].

Протягом 1990-х років серед правників зросло усвідомлення, що доступ до правосуддя має включати доступ до нетрадиційних способів вирішення спорів, а також покращення доступу до правової освіти для того, щоб громадяни могли зрозуміти свої права та обов'язки та отримати доступ до процесів створення законів. Саме в цей час уряд Канади почав прагнути посилити участь громадян у парламентських комітетах та слуханнях щодо розробки правил адміністративних органів відповідно до цього розширеного поняття доступу до правосуддя. Відтак представник цього руху Р. Макдональд продовжив розвиток правової доктрини концепції доступу до правосуддя започатковану флорентійським проєктом, додавши четверту і п'яту хвилі. Так, четверта хвиля руху пов'язана з розвитком доступу до правосуддя за межами вирішення спорів та включала процеси альтернативного вирішення спорів як стратегій для уникнення судових процесів, залучення громадськості до інституцій, які створюють і адмініструють закони, приділення посиленої уваги регуляторним можливостям недержавних організацій. П'ята хвиля руху доступу до правосуддя акцентує на всеохопність доктрини та вводить застосування доступу до правосуддя в усі аспекти життя громадян. Адже, зі слів Р. Макдональда, кореляція між охороною здоров'я, соціальними послугами, працевлаштуванням, захистом від насильства та реальним доступом до цивільного правосуддя вимагає проактивних стратегій доступу до правосуддя [19].

У 1990-х роках міжнародна емпірична дослідницька активність щодо правових потреб значно зросла. Найбільш комплексні проєкти та опитування стосовно правових потреб громадськості були проведені у США, Канаді, Австралії, Великій Британії. Тут варто згадати працю Х. Генн 1999 року, "Шляхи до правосуддя: що люди роблять і думають про звернення до суду" (Paths to Justice), яка стала синонімом нового міждисциплінарного підходу до питання доступу до правосуддя. У книзі представлено результати найбільшого дослідження ставлення громадськості до цивільного судочинства, яке коли-небудь проводилося незалежною організацією чи державним органом [20].

Р. Макдональд зробив ще одне цікаве спостереження щодо розвитку хвиль реформ пов'язаних з доступом до правосуддя, а саме, що такі хвилі реформ відбуваються приблизно з десятирічними циклами. З огляду на зазначене можна припускати, що починаючи з 2020 року розпочалась нова хвиля, яку можна назвати цифровізацією. Адже відбувається впровадження цифрових інструментів як щодо правничих послуг, у сфері юридичної інформації та консультацій, так і судах. Крім того, поява штучного інтелекту в усіх сегментах суспільного життя, що ставить на порядок денний питання: чи може та як штучний інтелект стати інструментом у покращенні доступу до правосуддя.

Проєкт Світове правосуддя (World Justice Project) провів глобальний аналіз доступу до правосуддя на основі опитування населення про правові потреби, повсякденні правові проблеми на основі опитування населення (понад 100 000 осіб у 101 країні світу з вибіркою 1000 респондентів однієї країни). Представлені дані відображені у Звіті Світового проєкту правосуддя за 2019 рік та висвітлюють масштаб і глибину правових проблем, з якими стикаються громадяни по всьому світу, зокрема труднощі, що стосуються працевлаштування, житла, освіти, охорони здоров'я та сімейних відносин [21].

Серед основних висновків викладених у Звіті зафіксовано поширеність правових проблем, позаяк близько 49 % опитаних з усіх країн протягом двох років (2017-2018 роки) стикалися з правовими проблемами. Поширеність і серйозність проблем варіюється від країни до країни, однак

найпоширеніші проблеми стосуються споживчих питань, житла, грошей та боргів. Проблеми з правосуддям негативно впливають на життя людей. Так, 43% опитаних повідомили, що їхні правові проблеми негативно вплинули на їхнє життя, більш ніж кожна четверта людина (29%) повідомила, що вона зазнала погіршення здоров'я внаслідок своєї правової проблеми, і більш ніж 1 з 5 опитаних (23%) повідомила, що втратили роботу або були змушені переїхати. Принагідно звернути увагу, що більшість людей не звертаються до юристів та судів, оскільки менше третини людей, які зіткнулися з правовою проблемою, зверталися за будь-якою формою фахової консультації, яка допомогла б їм краще зрозуміти або вирішити проблему (29 %), а ті, хто звертався за допомогою, вважали за краще звертатися до членів сім'ї або друзів. Ще менша кількість опитаних (17 %) зверталися до органів влади або третіх осіб з проханням про посередництво або вирішення їхньої проблеми. Крім того, люди ствердиди, що стикаються з різноманітними перешкодами на шляху до задоволення своїх потреб у правосудді, починаючи зі здатності визнати свої проблеми такими, що потребують правового захисту (менше ніж кожна третя людина (29 %) розуміли, що їхня проблема має правовий характер), так і у зв'язку з матеріальними (неможливо знайти гроші, необхідні для вирішення проблеми) [21].

Масштаб глобальної проблеми та викликів правосуддя відображають дані звіту World Justice Project «Вимірювання прогалин у правосудді», що були опубліковані у травні 2019 року. Так, станом на 2019 рік 1,4 мільярда осіб у світі стикаються з незадоволеними потребами в сфері цивільного та адміністративного правосуддя. З числа 36% населення, які протягом останніх двох років мали справу зі значущими правовими проблемами, понад половина (51 %) не змогли реалізувати свої права та отримати належний доступ до цивільного правосуддя. Найбільш вразливими є соціально незахищені категорії населення, такі як малозабезпечені особи, отримувачі державної допомоги та безробітні, які зазнають значних труднощів через правові проблеми. Вони частіше стикаються з юридичними викликами та непропорційно страждають від їх наслідків [22].

В XXI столітті доступ до правосуддя є тривожним викликом, який визнаний на глобальному рівні протягом кількох десятиліть. Сьогодні ми спостерігаємо зростаючу обізнаність щодо явища "розриву в доступі до правосуддя" і його впливу на економічний та соціальний сталий розвиток. Таким чином, Організація Об'єднаних Націй (ООН) включила забезпечення доступу до правосуддя для всіх у число своїх сімнадцяти цілей сталого розвитку до досягнення у межах Програми сталого розвитку до 2030 року. У зв'язку з цим доступ правосуддя варто розглядати крізь призму емпіричного і плюралістичного (багатогранного) підходів, досліджувати сучасні тенденції і підходи до доступу до правосуддя. Нові підходи до осмислення стану доступу до правосуддя передбачають збір і аналіз даних про реальний стан справ у сфері правосуддя, а також враховувати різні аспекти доступу до правосуддя в сучасному світі.

З урахуванням наведеного у правовій доктрині світової історії держави і права та загальних вчень світової історії вчені здебільшого виділяють три етапи становлення принципу доступності правосуддя (див., наприклад, Д. Андрусенко): стародавній (до XVII ст.), новий (XVII ст. – 60-ті рр. XX ст.), новітній етап (з 60-х рр. XX ст. – кін. XX ст.). [1, с. 52–53] Досліджені тенденції руху хвиль доступу до правосуддя дозволяють виокремити глобалізаційний етап (XXI століття), сучасний нинішній етап розвитку доступу до суду і правосуддя, який передбачає збір і аналіз даних про реальний стан справ у сфері правосуддя, а також врахування різних аспектів доступу до правосуддя в сучасному світі для впливу на досягнення базових показників доступу до суду.

Завданнями цього дослідження не було провести детальний огляд та глибокий аналіз усіх теорій та концепцій у теорії та історії права щодо формування судової влади з першоджерел, оскільки у статті присвячено увагу етапам появи та формування наукових уявлень про доступ до суду і правосуддя. Питання сучасного глобалізаційного розвитку, змін і тенденцій концепції доступу до суду і правосуддя може бути предметом подальших поглиблених наукових та емпіричних досліджень з метою визначення шляхів трансформації доступу до правосуддя.

6. Висновки

1. Проведений аналіз дослідження загальноісторичного поступу інституту судочинства надав можливість виокремити чотири основні етапи становлення принципу доступності правосуддя у світовій історії держави і права: стародавній, новий, новітній, глобалізаційний.

2. Для кожного конкретно-історичного етапу еволюції доступу до суду і правосуддя притаманний різний ступінь розвитку та характерні риси. На етапі становлення та розвитку стародавнього типу держави і права судові функції поєднувалися з владними та релігійними функціями. Період нового часу пов'язаний з формулюванням політико-правової ідеї поділу влади з виокремленням самостійної судової гілки влади та концепції належної судової процедури. На новітньому етапі відбувся стрімкий розвиток та еволюція доступу до правосуддя у формі Флорентійського проєкту М. Каппеллетті «рух за доступ до правосуддя».

3. Сучасна концепція доступу до суду і правосуддя передбачає його осягнення крізь призму емпіричного і плюралістичного (багатогранного) підходів, з урахуванням не лише перешкод і

бар'єрів у доступі до суду і правосуддя, а також аналітичних даних про реальний стан справ у сфері правосуддя, з урахуванням різних аспектів доступу до правосуддя в сучасному світі.

Конфлікт інтересів

Автор декларує, що не має конфлікту інтересів стосовно даного дослідження, в тому числі фінансового, особистісного характеру, авторства чи іншого характеру, що міг би вплинути на дослідження та його результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження проводилося без фінансової підтримки.

Доступність даних

Рукопис не має пов'язаних даних.

Використання засобів штучного інтелекту

Автор підтверджує, що не використовував технології штучного інтелекту при створенні представленої роботи.

Література

1. Андрусенко, Д. В. (2021). Історико-правові аспекти становлення та розвитку принципу доступності правосуддя. Нове українське право, 6, 48–53. https://doi.org/10.51989/nul.2021.6.7
2. Бігун, В. С. (2011). Філософія правосуддя: ідея та здійснення. Київ, 330.
3. Булкат, М. С. (2019). Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт [Дис. докт. юрид. наук].
4. Бурий, В. О. (2018). Право на доступ до правосуддя як одна з передумов забезпечення інших прав і свобод людини. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки, 1, 25–28. https://doi.org/10.18523/2617-2607.2018.25-28
5. Городовенко, В. В. (2012). Принципи судової влади. Харків, 447.
6. Зубачова, І. (2009). Історія становлення судової влади та її роль у системі поділу державної влади. Юридична Україна, 9, 4–9.
7. Капустинський, В. А. (2013). Особливості функціонального призначення судових органів у давніх державах. Вісник Вищої ради юстиції, 2, 36–46.
8. Коваль, І. М., Візняк, Д. А. (2020). Витоки і генеза формування судової системи Індії. Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 17–19.
9. Козакевич, О. М. (2021). Забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах [Дис. … д-ра філософії; Національний університет «Одеська юридична академія»].
10. Костицький, В. В. (2023). Поділ влади у контексті теолого-соціологічного праворозуміння (нариси правової теорії). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 192.
11. Крижанівський, В. (2010). Генезис незалежної судової влади. Юриспруденція: теорія і практика, 83, 37–41.
12. Марочкін, І. Є., Сибільова, Н. В., Зозулинський, О. Б. (2013). Організація судових та правоохоронних органів. Харків: Право, 528.
13. Овчаренко, О. М. (2008). Доступність правосуддя та гарантії його реалізації. Харків: Право, 304.
14. Сакара, Н. Ю. (2010). Проблема доступності правосуддя у цивільних справах. Харків: Право, 256.
15. Cappelletti, M., Garth, B. (1979). Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report. Access to Justice. Milan, 1, 5–124.
16. Garth, B. G., Mauro, C. (1978). Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. Maurer Faculty, 1142. Available at: https://www.repository.law.indiana.edu/facpub/1142
17. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1973). Прийнятий 16 грудня 1996 р. Генеральною Асамблеєю ООН (ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР №2148-VIII від 19 жовтня 1973 р.). Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text Last accessed: 01.08.2024
18. Currie, A. (2004). Riding the third wave. Rethinking Criminal Legal Aid within an Access to Justice Framework. Paper prepared for the Research and Statistics Division of the Department of Justice, 21.
19. Macdonald, R. A.; Bass, J., Bogart, W., Zemans, F. (Eds.) (2005). Access to Justice in Canada Today: Scope, Scale and Ambitions. Access to Justice for a New Century: The Way Forward, Law Society of Upper Canada, 19–112.
20. Genn, H., Beinart, S. (1999). Paths to Justice: What People Do and Think About Going to Law. Oxford – Portland Oregon: Hart Publishing, 382.
21. Global Insights on Access to Justice: Findings from the World Justice Project General Population Poll in 101 Countries (2019). World Justice Project. Available at: https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-A2J-2019.pdf
22. Global Insights on Access to Justice 2019 (2019). World Justice Project. Available at: https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/global-insights-access-justice-2019

Received date 06.08.2024
Accepted date 17.09.2024
Published date 30.09.2024

Балацька Ольга Романівна, кандидатка юридичних наук, доцентка, директорка, Навчально-науковий інститут права ім. І. Малиновського, Національний університет "Острозька академія", вул. Семінарська, 2, м. Острог, Україна, 35800
E-mail: olha.balatska@oa.edu.ua